

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KONSEPTİN INTERDISIPLINAR YANAŞMALARı

Əhmədova Sevinc İslam qızı

ADPU

Orcid id 0000-0002-3409-0951

Xülasə: Müasir dövrdə dilçilik elminin əsas istiqamətlərindən biri olan konsept nəzəriyyəsi interdisiplinar yanaşmalar fonunda geniş araşdırılmaqdadır. Konsept anlayışı yalnız dilin semantik vahidi kimi deyil, həm də insan idrakının, şüurunun, mədəniyyətinin və sosial münasibətlərinin kəsişmə nöqtəsi kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan konseptin izahında kognitiv dilçilik, psixolinqvistika, etnolinqvistika, fəlsəfə, semiotika və kommunikasiya elmlərinin yanaşmalarının sintezi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Kognitiv dilçilik konsepti idrakın əsas vahidi, insanın dünyanı qavrama və dildə ifadə etmə üsulunun nüvəsi kimi nəzərdən keçirir. Bu istiqamətdə Lakoff və Johnsonun konseptual metafora nəzəriyyəsi önəmli rol oynayır və konseptlərin insan təcrübəsini metaforik strukturlar vasitəsilə dilə gətirdiyini göstərir. Psixolinqvistika konseptin insan şüurunda necə formalaşdığını, yaddaşda necə saxlanıldığını və nitq aktı zamanı necə aktivləşdiyini öyrənir. Beləliklə, konsept həm dilin, həm də psixikanın məhsulu kimi şərh olunur.

Etnolinqvistika və linqvokulturologiyada konsept milli-mədəni dəyərlərin daşıyıcısı, xalqın dünyagörüşünün və mentalitetinin ifadəsi hesab olunur. Məsələn, “qonaqpərvərlik” və “azadlıq” konseptləri müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli məzmun daşıyır və bu, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin düzgün qurulması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fəlsəfə və semiotika konsepti ideyaların, işarələrin və simvolların struktur vahidi kimi təhlil edir, onun yalnız dil müstəvisində deyil, vizual, simvolik və qeyri-verbal ünsiyyətdə də təzahürünü öyrənir.

Müasir dövrdə media və kommunikasiya nəzəriyyələri də konsept anlayışına diqqət yetirir. Çünki kütləvi informasiya vasitələrində konseptlər ideoloji və ictimai şüurun formalaşdırılmasında əsas alət rolunu oynayır. Reklam, siyasət və sosial şəbəkələrdə istifadə olunan konseptlər müəyyən dəyərlərin və məna modellərinin cəmiyyətə ötürülməsində mühüm vasitədir. Nəticə etibarilə, konseptin interdisiplinar yanaşmalarla tədqiqi dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi olmadığını, həm də insan idrakı, mədəniyyət və ictimai həyatla sıx bağlı kompleks bir fenomen olduğunu ortaya qoyur.

Açar sözlər: konsept, kognitiv dilçilik, psixolinqvistika, etnolinqvistika, mədəniyyət, interdisiplinarlıq.

Abstract: In modern linguistics, the theory of concept has become one of the most relevant research areas, studied widely within interdisciplinary frameworks. The concept is regarded not only as a semantic unit of language but also as a meeting point human cognition, consciousness, culture, and social interaction. Therefore, the interpretation of the concept requires the synthesis of approaches from cognitive linguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, philosophy, semiotics, and communication sciences.

Cognitive linguistics views the concept as a central unit of cognition, reflecting the way humans perceive the world and express it in language. In this regard, Lakoff and Johnson's theory of

conceptual metaphor plays a crucial role, showing that concepts embody human experience through metaphorical structures in language. Psycholinguistics, on the other hand, investigates how concepts are formed in human consciousness, stored in memory, and activated during speech production, presenting the concept as a product of both language and psychology. In ethnolinguistics and linguoculturology, the concept is studied as a bearer of national and cultural values, reflecting the worldview and mentality of a given people. For instance, concepts such as “hospitality” or “freedom” vary in meaning across cultures, which makes their study essential for effective intercultural communication. Philosophy and semiotics analyze the concept as a structural unit of ideas, signs, and symbols, exploring its manifestations not only in linguistic but also in visual, symbolic, and non-verbal forms of communication.

In the modern era, media and communication theories also emphasize the role of concepts. In mass communication, concepts function as tools for shaping ideology and public consciousness. Concepts widely used in advertising, politics, and social media serve as means of transmitting values and meaning models to society.

In conclusion, the interdisciplinary study of concepts demonstrates that language is not merely a communicative tool but a complex phenomenon closely tied to human cognition, culture, and social life.

Keywords: concept, cognitive linguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, culture, interdisciplinarity.

Konsept məfhumu insanın mental dünyasına, yəni mədəniyyətə və tarixə yaxındır və bu səbəbdən spesifik xarakter daşıyır. Konseptlər xalqın düşüncəsində yaşayan kollektiv irsdır, onun mənəvi mədəniyyətidir. Məhz bu səbəbdən kollektiv şüur konstantların, yəni daimi, yaxud uzun müddət mövcud olan konseptlərin qoruyucusu kimi çıxış edir.

Linqvokulturologiyada konsept anlayışı kifayət qədər geniş sahəni əhatə edir. Konseptin tərkib hissələrinə dil vahidlərinin bütün leksik və qrammatik mənaları daxildir. Konseptin başlıca əlaməti onun mentallığı ilə əsaslandırılır. Hər bir mental xüsusiyyətə malik olan dəyərlər kimi, konseptlər də təxəyyül məhsuludur. Konsept dil vasitələrinin cəmində reallaşır. Həmin cəmə konseptin adı və məzmununu dəqiq, yaxud vasitəli yolla izah edən (eksplisit), dəqiqləşdirən və inkişaf etdirən dil vasitələri aid edilir. “Fəlsəfi qrammatistlər səciyyəvi olaraq belə bir fikri əsas tuturdular ki, dillər öz strukturlarında az fərqlənir, halbuki üst qat təzahürlərində böyük müxtəliflik mümkündür” [21, s.116]. Şübhəsiz, N.Xomskinin bu fikri dilə aid olsa da, konseptə də şamil edilə bilər. Üst qat təzahürləri dedikdə, konseptin dil vasitələri ilə ifadəsi kimi başa düşülür. Bu səbəbdən tədqiqatlarda konseptual təhlil metodu tətbiq edilir. Həmin metodun əsas məqsədi:1)mədəniyyətşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb edən paradigmanın və onların konsept, yəni mental sahəsini quran komponentlərin üzə çıxarılmasından;2)konseptin məzmununun: sözün, adın sinonimini və tərifini vermək, frazeologizmlərin, zərbi-məsəllərin, aforizmlərin, deyimlərin, cümlələrin, mülahizələrin struktur və semantik modellərinin, nəhayət, konseptin təqdim olunduğu mətnlərin məzmununun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Sadalanan representasiyalar bu və ya digər konseptlərin məzmunu haqqında biliklərin mənbəyidir.

Y.S.Stepanov öz tədqiqatlarında ayrı-ayrı konseptlərin tarixinin öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edirdi. “Konseptin məzmunu çoxəsrlik inkişaf tarixinə baxmayaraq, kifayət qədər sabitdir. Bununla

bağlı dilçilikdə konseptlərin sinxronik və diaxronik təsvir metodu tətbiq edilir. Konseptin “laylı” strukturu da məhz tarixi dəyişikliklərlə şərtlənir. Bu, tam məntiqlidir, çünki hər bir tarixi mərhələdə çoxsaylı mənaların biri aktual olur” [124, s. 40].

Söz konseptin formal təmsilçisidir. Buna görə də konseptin və onun tərkib hissələrinin təhlili söz strukturunun, yəni onun komponentlərinin təhlilindən başlayır. Dilin məna vahidlərinin məzmun aspektinin təhlili struktur-semantika çərçivəsində işlənib hazırlanır və bu işin məqsədi mənaları minimum semantik hissələrə bölməkdən ibarətdir. Komponent təhlili lüğət təfsirlərinin əsasında yerinə yetirildiyi zaman tədqiq edilən dil vahidi üçün səciyyəvi olan diferensial əlamətlər üzə çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik elmində konseptlərin öyrənilməsinin başqa metodları da mövcuddur. Məsələn, S.Y.Nikitina və Y.Bartminski “mədəniyyət” məntlərində “ayrılmış tərif” (Nikitinin terminologiyası) və “koqnitiv tərif” (Bartminskinin terminologiyası) metodundan istifadə edirdilər. Həmin metodlara uyğun olaraq, konsept “müntəzəm semantik əlaqələr siyahısının tərtib edilməsi” kimi təqdim olunur və qeyd edilir ki, həmin semantik əlaqələr konsept-sözün dərk edilməsi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir [48, s.54].

Bu da konseptin valentlikləri haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Daxili formanın üzə çıxarılması konsept təhlilinin başqa istiqaməti hesab olunur. Məsələn, Y.Stepanov konseptin təhlilində onun bilavasitə hərfi mənasını axtarmağı vacib hesab edir. O, qeyd edir ki, daxili forma, adətən, dərk edilmir və termin sözünün daxili və zahiri formasında əks olunur [124, s.40].

L.O.Çerneyko başqa bir metod təklif edir. Onun fikrincə, konsept strukturu arxetipləri, dərin mənanı reallaşdıran abstraksiya səviyyəsini özündə əks etdirir. Bu metod abstrakt (mücərrəd) adın geştalt strukturunun təhlilindən ibarətdir. “Həmin metodun tətbiqi üçün zəmini, ilkin şəraiti konseptin sublogik (subməntiqi) əsası yaradır, çünki onun məzmununa sadə (fikir, inam və b. əsaslanan) məfhumlar daxil edilir və həmin məzmun birləşmələrdə özünü nümayiş etdirən adın (sözün) konnotativ elementlərinin hamısını əhatə edir”.

Tədqiqatın mənbələrini və materiallarını dram əsərlərindən dialoqlar, məişət söhbətləri, publisistik mətnlər, zərbi-məsəllər və xalqın müdriqliyini, fəlsəfəsini özündə əks etdirən deyimlər təşkil edir. Yəni geştaltların üzə çıxarılması – mücərrəd adın konseptual təhlili taktikası deməkdir. Onun strategiyası isə - dil biliklərinin strukturunu təsvir etməkdən, yəni dil daşıyıcılarının adlarda gizli qalan və birləşmələrdə üzə çıxan təsəvvürlərindən, işarə məzmununun obrazlarının açıqlanmasından ibarətdir. Konseptin öyrənilməsindən söhbət açarkən qeyd etməliyik ki, onun tədqiqi çoxşaxəli təsviri metodlar kompleksinin tətbiq edilməsi nəticəsində mümkündür. Onların arasında dilçilik, linqvomədəniyyətşünaslıq, kontent-təhlil, definisiya (tərif), kontekstoloji təhlil, kontrastiv (təzadlı) təhlil (yəni iki fərqli dilin müqayisə olunması), freym təhlili, psixologiyada və sosiologiyada tətbiq edilən açıq müsahibələr; eksperimental-koqnitiv dilçilik üsulları (burada materialın əsas mənbəyi şəkildə dilin daşıyıcıları çıxış edir); mətnin linqvomədəniyyətşünaslıq üsulları və milli fəlsəfi kontekstinin təhlilini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, “konsept” termini Azərbaycan mədəniyyətşünaslığında və dilçilikdə müəyyən qədər işlənib, təhlil olunub. Lakin müxtəlif elm sahələrində bu termin ən müxtəlif məna və məzmun qazanır. “Konsept” termini bir neçə elmi istiqaməti – ilk növbədə, koqnitiv psixologiyanı və koqnitiv dilçiliyi əhatə edir. Adları çəkilən elm sahələri təfəkkür və şüur problemləri, informasiyanın qorunması və işlənməsi ilə, linqvomədəniyyətşünaslıqla məşğul olur və onların təməl kateqoriyaları və postulatları ilə əmələ gələn nəzəriyyə çərçivəsində müəyyən edilir və dəqiqləşir. Lakin “konsept”adının əlaqədə olduğu mental

obyektlər ümumi, yaxud spesifik soy əlamətlərinə malik deyil. İdeal sahəyə mənsub olmaq mənə və məzmunun, ideya və fikrin, məfhum və təsəvvürün, obraz və b. xüsusiyyətidir və onlar oxşardır.

Müasir humanitar elmdə “konsept” sözünü ilk dəfə rus mütəfəkkiri S.A.Askoldov (1870-1945) tətbiq etmişdir. Orta əsrlər dövrünün nominalistləri kimi, S.A.Askoldov da “fərdi təsəvvürü bütün soy həcmnin əvəzi” hesab edir. Lakin qədim alimlərdən fərqli olaraq, S.A.Askoldov konsepti fərdi təsəvvürlə eyniləşdirmir və onda “ümumilik, oxşarlıq” görür. Onun fikrincə, “konsept - düşüncənin törəməsidir, o da düşüncə prosesində eyni cərgədən olan çoxsaylı əşyaları əvəz edir” [45, s.35].

Koqnitiv dilçilik çərçivəsində “konsept” dedikdə, insan psixikasında əks edilmiş yaddaş vahidlərini, mental leksikonu nəzərdə tuturuq. Z.D.Popova, İ.A.Sternin konsepti “qlobal düşüncə vahidi kimi” (məyyəni) tərif edir. Bu mahiyyət insan şüurunda insanın konkret fəaliyyəti, insanın şüurunda artıq mövcud olan başqa konseptlərlə düşüncə “əməliyyatları” (operasiyaları) əsasında formalaşır. Bu cür əməliyyatlar yeni konseptlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Beləliklə, dil insan şüurunda konseptlərin formalaşma yollarından biridir [114, s.15].

Konsept - insanın mental dünyasında mədəniyyətin əsas özəyidir. Konseptin strukturu üçqatlıdır: “1. əsas, aktual əlamət; 2. aktual, tarixi əhəmiyyət kəsb etməyən əlavə, yaxud bir neçə əlavə, “passiv” əlamət; 3. zahiri, şifahi formada təqdim edilən, adətən, tam dərk edilməyən daxili forma. Müasir tədqiqatlarda mədəni konseptlər kollektiv şüurun dildə əks edilən çoxşaxəli mənə formaları kimi düşünülür” [125, s.67].

Son illər aparılan yeni tədqiqatlarda konseptin ən fərqli təsnifatları təqdim olunur. Həmin təsnifatların birinin müəllifi V.İ.Karasikdir. O yazır ki, məzmun baxımından konseptlərin hamısını parametrik və qeyri-parametrik mental törəmə (forma) kimi bir-birinə qarşı qoymaq mümkündür. Parametrik konseptlər təsnifat kateqoriyaları kimi çıxış edir və “məkan”, “zaman”, “kəmiyyət”, “keyfiyyət” kimi kateqoriyaların müqayisəsi üçün tətbiq edilir. İkinci, qeyri-parametrik mental formalara konkret məzmun daşıyan konseptlər aid edilir [75, s.77]. Kognitiv dilçilikdə konsept insanın dünyanı qavrama və dildə ifadə etmə üsulunun mərkəzi vahididir. Bu sahədə Lakoff və Johnsonun konseptual metafora nəzəriyyəsi mühüm rol oynayır. Onların fikrincə, konseptlər insanın idrak təcrübəsini dildə metaforik strukturlar vasitəsilə əks etdirir. Psixolinqvistika konseptlərin yaddaşda necə kodlaşdırıldığını və nitq prosesində necə aktivləşdiyini öyrənir. Bu yanaşma konseptləri yalnız dilin məhsulu kimi deyil, həm də insan şüurunun idrak vahidi kimi izah edir. Konsept milli-mədəni dəyərlərin daşıyıcısıdır. Müxtəlif xalqlarda eyni konseptin (məsələn, “ailə”, “azadlıq”, “qonaqpərvərlik”) fərqli assosiasiyalara malik olması

mədəniyyətlərarası kommunikasiya üçün əhəmiyyətlidir.

Fəlsəfədə konsept ideya və anlayışların struktur vahidi kimi öyrənilir. Semiotika isə konsepti işarələr sistemində mədəni kodların əsas elementi kimi nəzərdən keçirir. Bu yanaşma konseptin yalnız dil deyil, həm də vizual və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrində təzahürünü araşdırmağa imkan yaradır. Müasir kommunikasiya nəzəriyyələri konseptlərin kütləvi informasiya vasitələrində necə formalaşdığını və ictimai şüuru necə yönləndirdiyini araşdırır. Reklam, siyasət və sosial şəbəkələrdə konseptlər ideoloji alət kimi işlədilir.

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

Nəticə

Müasir dilçilikdə konseptin interdisiplinar yanaşmalarla öyrənilməsi göstərir ki, o, yalnız dil vahidi deyil, həm də düşüncə, mədəniyyət və sosial həyatın kəsişmə nöqtəsidir. Kognitiv, psixolinqvistik, etnolinqvistik və fəlsəfi yanaşmaların sintezi konseptin tam mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Bu səbəbdən, konsept anlayışı müasir humanitar elmlərdə fundamental kateqoriyalardan birinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Аскольдов, С.А. Концепт и слово // – Ленинград: Русская речь. Сборники под редакцией Л. В. Щербы. Новая серия. II, – 1928. – с. 28-44.
2. Əliyeva, S. (2015). “Azərbaycan dilçiliyində konsept anlayışının nəzəri əsasları”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri, №2, s. 45–52.
3. Хомски, N. Dil və təfəkkür / N.Хомски. – Bakı: Kitab aləmi, – 2006. – 152 s.
4. Lakoff, G., Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
5. Kubryakova, E. S. (1996). *Ocherki po kognitivnoy lingvistike*. Moskva: Nauka.
6. Хомски, N. Dil və təfəkkür / N.Хомски. – Bakı: Kitab aləmi, – 2006. – 152 s.